

[Verschenen in *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* 12, 1 (2009), pp. 15-22]

DE MIDDELEEUWSE ANTIPHONARIA UIT DE COLLECTIE SOETERBEECK¹

Christian A.M. van Zitteren

In 1997 kwam na ruim vijf eeuwen een einde aan het vrouwenconvent Soeterbeeck.² Het klooster, dat in 1448 gesticht was door de plaatselijke pastoor in Nederwetten, in 1454 de regel van Augustinus aannam en in 1467 het kloosterslot invoerde op een nieuwe locatie in Nuenen, werd in 1485 officieel opgenomen in het Kapittel van Venlo. Dit kapittel was het door de Luikse bisschop in 1455 gesanctioneerde antwoord van enkele vrouwenkloosters in Luiks gebied op het verbod uit 1436 nog langer vrouwenkloosters op te nemen in het Kapittel van Windesheim. Met dit Kapittel van Venlo werd het voor vrouwenconventen mogelijk toch geïnstitutionaliseerd de spiritualiteit van de Moderne Devotie te beleven in het Luikse diocees. Waarschijnlijk omdat de beweging, die in gang gezet was door Geert Grote, toen al over haar hoogtepunt heen was, heeft het kapittel nooit een grote bloei gekend. Tussen de acht en veertien conventen zijn er lid van geweest.³ De oprichting in 1559 van het bisdom 's-Hertogenbosch, binnen de grenzen waarvan de meeste lidkloosters kwamen te liggen, zal een praktisch of formeel einde gemaakt hebben aan het kapittel.

Het klooster Soeterbeeck werd in 1732 verplaatst naar Deursen bij Ravenstein als gevolg van de anti-kloosterwetgeving van de Staten-Generaal van de Republiek der Verenigde Nederlanden, die in 1648 formeel het gezag hadden gekregen over de gebieden die al sinds de val van Den Bosch in 1629 feitelijk in handen waren van de Staatsen. Deursen viel onder het vrije Land van Ravenstein en Megen, dat geen deel was geweest van het hertogdom Brabant en in 1648 dus niet onder de Staten-Generaal was gekomen. Verschillende kloostergemeenschappen vonden in dit vrije land een veilige nieuwe locatie.⁴ De band met Windesheim en daarmee met de Moderne Devotie heeft Soeterbeeck eeuwenlang bewaard. Van 1452 tot 1810 had het klooster Windesheimse kanunniken als rector. Tot 1744 vanuit Mariënhage te Woensel (Eindhoven) en sindsdien vanuit Gaesdonck bij Gogh.

De zusters van Soeterbeeck lieten in 1997 gebouwen en inventaris na aan de Nijmeegse Universiteit. Tot deze inventaris behoorde ook de collectie middeleeuwse handschriften.⁵ Veel van deze handschriften zijn liturgisch of para-liturgisch van inhoud. Het is de meest complete collectie middeleeuwse liturgische handschriften van vrouwenkloosters die onder invloed stonden van de Moderne Devotie. Dit maakt de collectie de moeite waard voor nadere studie. In mijn onderzoek, waarvan de belangrijkste resultaten hieronder gepresenteerd worden, heb ik de zeven codices uit de collectie die voor de officiële officieeliturgie gebruikt zijn, de zogenoemde antiphonaria, formeel en inhoudelijk geanalyseerd.⁶ Tegen het einde van het onderzoek dook nog een belangrijke bron op.⁷ Dit handschrift is in de herkomstanalyse betrokken, maar kon niet meer meegenomen worden in het omvangrijker inhoudelijk onderzoek. De – tweeledige – onderzoeksvraag luidde:

1. Is de productie- en gebruiksherkomst van de antiphonaria op basis van vorm en/of inhoud te bepalen en welke elementen zijn hierin van belang?

2. Wat is de liturgische kalender en de liturgische teksttraditie van deze antiphonaria en bij welke liturgische traditie sluiten deze aan?

Voor het inhoudelijk onderzoek geldt dat enkel het *sanctorale*, het onderdeel dat de vieringen van de heiligen bevat, geanalyseerd is.

Productieherkomst

De plaats waar de handschriften zijn vervaardigd, is niet eenvoudig te achterhalen, omdat zekere gegevens hierover ontbreken. Overeenkomsten in banden, muzieknotatie, decoratie, watermerken en handen geven het beeld dat de hss. 446, 452, 453 en 454 evenals het grotere hs. 447 geproduceerd zijn in het Windesheimse mannenklooster Mariënhage te Woensel. Deze overeenkomsten laten zich als volgt samenvatten:

- Banden: hss. 446, 452 en 453: hetzelfde stempeltje op de band (Lam Gods in een rechthoekje, bovenaan het voorplat. In alle gevallen staat het stempeltje op zijn kant).
- Muzieknotatie: hss. 452, 453 en 454: rode notenbalken van 9 mm hoog met hoefnagelschrift, zelfde dikte van de lijnen van de notenbalken.
- Decoratie: hss. 446, 447, 452, 453, 454: verluchting wijst naar Mariënhage, Woensel.⁸
- Watermerken: hss. 446, 453 en 454: watermerken uit 453 komen ook voor in 446 en 454.⁹
- Handen: hss. 446, 452, 453 en 454 lijken (deels) door dezelfde kopiïsten afgeschreven te zijn.

Wellicht is ook hs. 487 uit Mariënhage afkomstig. De decoratie wijst hierop, terwijl de vormgeving van de notenbalken in een andere richting wijst. De afmeting (12 mm) en kleur (zwart) van de notenbalken, net als de afmetingen van de schriftspiegel van hs. 487, zijn te vergelijken met die van hs. 486, welk handschrift overigens een eigenaardige, amateuristische decoratie heeft met 'boomstam-initialen'. Hs. 486 is thans niet te plaatsen.

De productieherkomst van hs. 448 daarentegen is zeker het Gregorius Fraterhuis te 's-Hertogenbosch. De professionele opzet en vooral het voor dit atelier kenmerkende penwerk leiden tot die conclusie.

Gebruiksherkomst

De handschriftencollectie van Soeterbeeck was samengesteld uit codices die afkomstig zijn van verschillende kloosters, vanwege fusies met en opheffingen van geaffilieerde conventen. Kloosters die een bijdrage aan het Soeterbeecks boekenbezit geleverd zouden kunnen hebben zijn: Sint-Annenborch te Rosmalen (fuseerde in 1613 met Soeterbeeck), Sint-Annentroon te Kerkdriel (fuseerde in 1572 met Sint-Annenborch te Rosmalen), Onze Lieve Vrouw in de Hage te Helmond (fuseerde in 1543 eveneens met Sint-Annenborch te Rosmalen), Bethanië of Windmolenberg te 's-Hertogenbosch (stichtte Sint-Annenborch vóór 1501), Mariënhage te Arkel (niet te verwarren met Mariënhage te Woensel; rector van Arkel stichtte Sint-Annentroon te Kerkdriel aan het begin van de 16^e eeuw), Mariaweide te Venlo (stichtte Onze Lieve Vrouw in de Hage te Helmond na 1462).

Een poging om de gebruiksherkomst van de handschriften te achterhalen aan de hand van de aan- of afwezigheid van officies van specifieke patroonheiligen van klooster of vestigingsplaats leverde tegenstrijdige resultaten op. De aanwezigheid van een patroonheilige kan derhalve geen veilig bewijs genoemd worden voor de toewijzing van een handschrift aan een bepaald klooster. Meer opvallend is dat de afwezigheid van een patroonheilige geen veilig bewijs lijkt te zijn voor het uitsluiten van een bepaald klooster als herkomstplaats. Dit is zo opvallend omdat een klooster zeker het feest van de eigen patroonheilige plechtig gevierd zal hebben. In liturgische boeken die specifiek voor dat klooster geproduceerd zijn, zou je dus verwachten dat teksten voor deze viering niet ontbreken. In bestaande boeken die op enig moment in dat klooster in gebruik kwamen zouden ze ook zijn toegevoegd. Later toegevoegde officies zien we in meerdere codices, dus het was wel gewoonte dit te doen. Wellicht werd het patroonsfeest gevierd vanuit een afzonderlijke codex, maar dergelijke handschriften voor de viering van één enkele heilige zijn mij niet bekend.

Eigendomsaantekeningen in de codices die stammen van vóór de eerste fusie, en het koppelen van de watermerkdatering van de handschriften aan de toetredingsdatum van de onderscheiden kloosters, zijn een sterke aanwijzing dat de hss. 446, 452, 453 en 454 van origine gefunctioneerd hebben in Soeterbeeck zelf. De aloude band van Soeterbeeck met

Mariënhage te Woensel, dat deze codices geproduceerd zou hebben, wordt daarmee bevestigd.

Het blijft echter onduidelijk of deze handschriften speciaal voor Soeterbeeck gemaakt zijn, of dat Mariënhage gebruikte exemplaren aan de zusters schonk. Deze kwestie is belangrijk voor de vraag naar de eventuele eigen liturgie van het Kapittel van Venlo.

Opbouw van de antiphonaria

In de ontwikkeling van liturgische handschriften is het *liber antiphonarius* of *antiphonarium* van het boek waarin alle antifonen voor mis en officie stonden, geworden tot het boek waarin de verschillende gezangen voor het officie genoteerd werden. In deze boeken vinden we dus meer dan enkel antifonen, zij het een beperkt aantal genres. Naast de antifonen, die psalmen of lofzangen begeleiden, zijn enkel de responsoria, die volgen op lezingen, integraal opgenomen. Van sommige andere genres worden enkel de eerste woorden gegeven, zoals de psalmen, volgend op antifonen, of ze worden aangeduid in verwijzende rubrieken, zoals versikels en hymnes. Andere genres, zoals lezingen en gebeden, worden helemaal niet vermeld.

De gewone inhoud van een antiphonarium beslaat een halve jaarcyclus waarvan alle officiediensten van de dag gegeven worden. Deze halve jaarcycli worden doorgaans genoemd naar het seizoen waarin zij zich afspelen: *pars hiemalis* of 'winterdeel' en *pars aestivalis* of 'zomerdeel'. Deze benamingen vinden we overigens ook terug bij werken die niet direct een functie in de liturgie hadden, zoals bij Jacobus de Voragine's beroemde compilatie van heiligenverhalen de 'Gulden legende' (vertaling van de *Legenda Aurea*) en Dirc van Delfs theologische werk 'Die tafel van den Kersten ghelove'. In het Middelnederlands heten zij doorgaan 'winterstuc' en 'somerstuc'.

In de onderzochte collectie is hs. 453 een winterdeel en zijn de hss. 447, 452 en 454 zomerdelen. Hierbij wordt opgemerkt dat hs. 454 opvallend minder metten heeft dan bijvoorbeeld hs. 452.

Bij uitzondering komen we antiphonaria tegen die een geheel jaar omvatten, zoals in de collectie Soeterbeeck de hss. 448, 486 en 487, zij het om uiteenlopende redenen. Hs. 448 heeft enkel teksten voor de vespers (een *vesperale*), hs. 486 is een – al tijdens de productie? – samengevoegd winter- en zomerdeel (in omgekeerde volgorde: het zomerdeel gaat hier vooraf aan het winterdeel). Hs. 487 bevat van oorsprong een compleet jaar met alle officiediensten. Het is niet duidelijk of deze verschillende inhouden het gevolg zijn van verschillende productie- of gebruikstradities. Aan de hand van de volgorde van de verschillende hoofdonderdelen kan achterhaald worden of een antiphonarium waarin een compleet jaar bevat is, een samenvoeging is van een winter- en zomerdeel of een oorspronkelijk voor het hele liturgische jaar samengestelde codex. In het eerste geval zien we dat de twee delen van het *proprium de tempore*, het tijdeigen (waarin de teksten voor de reguliere liturgische jaarcyclus zijn ondergebracht) en de twee delen van het *proprium de sanctis*, het eigen van de heiligen (waarin de specifieke teksten voor de vieringen van heiligen staan) niet zijn samengevoegd. In de onderzochte codices zien we de volgende verschillen in opbouw:

Hss. 448 en 487 (bevatten van oorsprong een compleet jaar):

Proprium de tempore hiemalis (het tijdeigen, winterdeel),

Proprium de tempore aestivalis (het tijdeigen, zomerdeel),

Proprium de sanctis hiemalis (het eigen van de heiligen, winterdeel),

Commune sanctorum tempore paschalis (het gemeenschappelijke van de heiligen in de paastijd),

Proprium de sanctis aestivalis (het eigen van de heiligen, zomerdeel), inclusief het feest van *Dedicatio ecclesiae* (kerkwijding),

Commune sanctorum (het gemeenschappelijke van de heiligen).

Hs. 486 (latere samenvoeging):

(*pars aestivalis*:)

Proprium de tempore aestivalis,

Commune sanctorum tempore paschali,

Proprium de sanctis aestivalis, inclusief feest van *Dedicatio ecclesiae*,

(*pars hiemalis*:)

Proprium de tempore hiemalis,

Proprium de sanctis hiemalis,

Commune sanctorum.

Alle onderscheiden hoofdonderdelen worden in alle onderzochte handschriften gemarkeerd met een grote, tweeregelige initiaal. Het *proprium de sanctis aestivalis* heeft als enige in alle gevallen geen grote initiaal, een bewijs dat dit onderdeel beschouwd werd als één geheel met het voorafgaande *commune sanctorum tempore paschalis*, dat wel een grote initiaal krijgt. In tegenstelling tot wat de volgorde doet vermoeden, is het *commune* hier een onderdeel van het *proprium*, omdat de gemeenschappelijke teksten in de paastijd (kunnen) afwijken van die in de rest van het liturgisch jaar en dus eigen zijn aan de paastijd.

Naast de normale éénregelige lombarden, die het begin aangeven van elk individueel gezang of een reeks van bij elkaar horende gezangen en die dus geen liturgisch-hiërarchische functie hebben, zien we grotere of meer gedecoreerde initialen die de belangrijkste feesten markeren. De onderzochte handschriften hebben niet allemaal bij dezelfde feesten een dergelijke initiaal en ook de grootte van de initialen kan verschillen. Cadellitters, dat zijn met de normale brede pen in zwarte inkt geschreven, vaak wat uitgerekte kapitalen, hebben een neven- of onderschikkende functie. Zo krijgt de eerste antifoon van een reeks van bij elkaar horende psalmantifonen een lombarde, terwijl de volgende met een cadel gemarkeerd worden. Evenzo krijgt het ondergeschikte vers bij een responsorium een cadel, terwijl het responsorium zelf aanvangt met een lombarde.

De aanwezigheid van feesten

De onderzochte antiphonaria hebben alle gefunctioneerd binnen hetzelfde kapittel. Wanneer we de handschriften globaal bekijken, zien we zeer op elkaar lijkende sanctoralia. Opmerkelijk zijn daarom de niet te verwaarlozen verschillen in de aanwezigheid van bepaalde feesten in de sanctoralia onderling. Deze zijn zeker niet allemaal te verklaren vanuit plaatselijke eigenaardigheden als patronaten of met een datering van de handschriften vóór of na een rangsverhoging van een bepaald feest.

In een enkel geval is dat laatste echter wel mogelijk. De aan- of afwezigheid van Anna- of Antonius-officies kan teruggevoerd worden op een datering na of voor de rangsverhoging die beide feesten hebben ondergaan tussen 1499 en 1521. Vaak hebben handschriften die vóór die tijd geproduceerd zijn later toegevoegde officies voor deze twee heiligen. In het geval van Anna en Antonius is de aanwezigheid van deze heilige(n) dus geen aanwijzing voor een *patrocinium*. Ook de aanwezigheid van het feest van Lambertus blijkt niet automatisch een bewijs te zijn voor gebruik van een handschrift in Helmond of Rosmalen, plaatsen die Lambertus als patroon hebben. Dit kon geconcludeerd worden aan de hand van de overige aanwijzingen voor de gebruiksherkomst.

In de hss. 486 en 487 ontbreken de meeste heiligen. Dit kan grotendeels verklaard worden door het feit dat precies deze feesten in de andere handschriften *in rubricis* vermeld worden. In hss. 486 en 487 zijn de rubrieken namelijk grotendeels niet ingevuld.

De hoeveelheid eigen teksten

De aanwezige feesten worden doorgaans in de verschillende handschriften op dezelfde manier behandeld: of met eigen teksten, of met een vermelding *in rubricis*. De hoeveelheid eigen teksten die genoteerd wordt voor een bepaald feest kan echter van sanctorale tot sanctorale uiteenlopen. Daardoor is het niet evident dat handschriften die bij hetzelfde feest niet dezelfde hoeveelheid teksten hebben, tegelijkertijd dienst deden in dezelfde kapel. Voor ontbrekende teksten wordt immers doorgaans ook niet verwezen naar een andere plaats in de codex waar ze wel genoteerd zouden staan. Deze ontbrekende teksten kunnen delen van een gebedsuur zijn, zoals de antifonen van de lauden, of een complete gebedsdienst. Het duidelijkst is dat te zien in de teksten voor de metten. In het bijzonder de op veel andere punten eerdere zomerdelen hss. 452 en 454 lopen hierin uiteen. Hs. 454 heeft bij een aantal feesten geen mettenteksten opgenomen waar hs. 452 die wel heeft. Dit is bewust gedaan, getuige enkele metten in hs. 452 waarvan het schrijven van de teksten afgebroken is. Deze waren blijkbaar in die specifieke codex niet bedoeld.

Waarom de hoeveelheid eigen teksten niet in alle sanctoralia gelijk is, blijft onduidelijk. Het is niet zo dat een completere aanwezigheid van een officie automatisch een hogere liturgische rang in dat bewuste sanctorale betekent. Wel kunnen we stellen dat feesten die in alle codices eigen mettenteksten hebben, tot de belangrijkste feesten behoren. In de onderzochte handschriften zijn dat de meeste Maria-feesten en het feest van ordespatroon Augustinus. Overigens zegt dit niets over de waardering van Christusfeesten, daar die grotendeels in het *temporale* staan, dat niet in dit onderzoek betrokken werd.

Vergelijking van de sanctoralia met calendaria

De onderzochte handschriften hebben geen van alle zelf een *calendarium*. Daarom is hier uitgegaan van exemplaren van liturgische kalenders die wel in de collectie Soeterbeeck aanwezig zijn. Zo kwam ik uit bij de overeenkomende *calendaria* van de hss. 467 en 481. Een vergelijking van deze *calendaria* met de onderzochte *sanctoralia* leerde dat nog geen 30% van de in de *calendaria* genoemde feesten vermeld wordt in de sanctoralia. Dit is inclusief de feesten die slechts *in rubricis* vermeld worden. Maar liefst 144 feesten worden genegeerd. De meeste van deze feesten hebben een lage liturgische rang. Zij zullen hun teksten integraal betrokken hebben uit het *commune sanctorum*.

Opmerkelijk is dat ook een aantal feesten van hoge rang genegeerd wordt. Dit zijn niet zelden apostelfeesten. Hierover viel blijkbaar ook niet meer te melden dan wat het *commune* aangaf. Even opmerkelijk zijn enkele feesten van lage rang die wel genoemd worden, of zelfs enkele eigen teksten hebben.

Met uitzondering van de rubricale vermelding van Lebuïnus in de hss. 447 en 454 komen alle feesten in de sanctoralia ook voor in de *calendaria*, inclusief de regionaal en Augustijns bepaalde feesten. Hieruit mag voorzichtig geconcludeerd worden dat de *calendaria* eenzelfde gebruiksherkomst hebben als de onderzochte antiphonaria.

Liturgische rang

In de sanctoralia staan bij de feesten geen liturgische rangen vermeld. Om te kunnen beoordelen of de rangen in de sanctoralia overeenkomen met die in de *calendaria*, heb ik daarom gekeken naar andere aanwijzingen. Deze zijn de hoeveelheid eigen teksten, het hebben van een grote of gedecoreerde initiaal en de aanwezigheid van een octaaf(dag). Hoe hoger de rang, des te meer deze elementen over het algemeen aanwezig zullen zijn. Wanneer we deze aanwijzingen naast de vermelde rangen in de *calendaria* leggen, zien we dat ze ongeveer overeenkomen. Zo blijken alle initialen in de sanctoralia die meer zijn dan de standaard ongedecoreerde eenregelige lombarde, toegekend te worden aan de in de *calendaria* in rood genoteerde – dus plechtig gevierde – feesten. Dit zijn de rangen *solemnis*, *maius*

duplex en *duplex festum*. Uitzonderingen hierop zijn de feesten van Caecilia en Clemens, die met een lage rang in de *calendaria* toch initialen krijgen.

Bij de rang van *duplex festum* moet opgemerkt worden dat feesten met deze rang in de *calendaria* soms in rood en soms in zwart genoteerd wordt. Dit blijkt geen toeval te zijn. Zo komen initialen nooit voor bij zwarte *duplex*-feesten, maar wel bij rode. Ook de hoeveelheid eigen teksten is bij rode *duplex*-feesten beduidend groter dan bij zwarte. *Duplex festum* in rood is dus echt een andere rang dan *duplex festum* in zwart. Naar de behandeling van de feesten in de sanctoralia te oordelen is het onderscheid tussen de rangen *solemnis* en *maius duplex* eerder van theoretisch-theologische dan van praktisch-liturgische aard.

Teksttraditie

De aanwezigheid van feesten en de hoeveelheid teksten per feest mogen dan per codex verschillen, de teksten zelf van de gezangen doen dat niet. Alle aanwezige teksten in alle sanctoralia zijn bij dezelfde gelegenheid identiek. Dit bleek na vergelijking van gemaakte lijsten van incipits of beginwoorden van de liturgische teksten. De onderzochte handschriften, die hoogstwaarschijnlijk niet alle uit hetzelfde klooster stammen, zijn dus uit dezelfde liturgische traditie afkomstig. Deze kunnen we de liturgie van het Kapittel van Venlo noemen.

Om te beoordelen of het Venloos Kapittel bij een bestaande liturgische traditie aansluit, en zo ja, bij welke, heb ik de lijsten van incipits van de Venlose liturgie vergeleken met die van liturgieën uit de omgeving. Dit zijn de officieeliturgie van de bisdommen Luik en Utrecht en die van het Kapittel van Windesheim.¹⁰ In deze vergelijking bleek de Venlose liturgie voor 100% overeen te stemmen met de Windesheimse, terwijl de Luikse voor 46% overeenkwam en de Utrechtse voor 80%. Dit strookt met berichten dat het Kapittel van Venlo aanvankelijk het *Breviarium Windeshemense* gebruikte.¹¹

Het gebruik van de Windesheimse liturgie door Venlo lijkt logisch omdat de Venlose kloosters Windesheims hadden willen zijn en zich ook op dit kapittel richtten. Anderzijds is het opmerkelijk omdat de Venlose kloosters niet exempt waren, en dus normaliter de eigen liturgie van het bisdom Luik hadden moeten volgen. Blijkbaar stond de bisschop van Luik, die het Kapittel van Venlo op deze leest schoeide, positief tegenover de beweging van Windesheim. Overigens mogen we onze ogen niet sluiten voor de mogelijkheid dat Soeterbeeck gebruikte exemplaren van Windesheimse kloosters, in het bijzonder van Mariënhage te Woensel, ten gebruike kreeg waardoor de in de handschriften gevonden liturgie om die reden Windesheims is. Deze redenering staat echter onder druk wanneer de onderzochte antiphonaria inderdaad niet allemaal oorspronkelijk Soeterbeecks zijn.

Een door de tekstuele identiteit van de liturgie van Venlo en Windesheim interessant geworden vergelijking van de kalenders van de twee kapittels toont aan dat Venlo grotendeels ook de Windesheimse kalender overnam, met een aantal aanpassingen dat ingegeven is door regionale (diocesane) devoties. Utrechtse heiligen worden geweerd of gedevalueerd, Luikse heiligen worden ingevoegd of gepromoveerd. De verdubbeling van de *Translatio Augustini* (naast 11 oktober ook op 28 februari) in de twee Venlose *calendaria* kan vanuit de geconstateerde traditie echter niet onmiddellijk verklaard worden. Die vraag, zoals vele aspecten van de Soeterbeeckse liturgische handschriften, nog om nader onderzoek.¹²

¹ Dit artikel is een bewerking van de conclusies van mijn doctoraalscriptie *Voerierst ende voeral soecken het Rijck Godts ende syn rechtverdicheydt. Een bijdrage tot de kennis van de liturgie van het Kapittel van Venlo aan de hand van zeven antiphonaria uit de oude Bibliotheek van het Klooster Onze Lieve Vrouw van Soeterbeeck*, waarmee ik, onder begeleiding van kerkhistoricus prof. dr. Peter Nissen en codicoloog dr. Hans Kienhorst, in 2006 cum laude afstudeerde als kerkhistoricus aan de Radboud Universiteit te Nijmegen. De scriptie is integraal te raadplegen op internet: <http://www.ceremonie.nu/scriptie>.

² Zie over Soeterbeeck o.m. Harry Tummers (red.), *Priorij Soeterbeeck te Deursen* (Nijmegen 2000); R.Th.M. van Dijk (red.), *Het klooster Soeterbeeck te Deursen 1732-1982* (Tilburg 1982); A.M. Frenken, 'Het Augustinessen-Klooster te Zoeterbeeck', in *Bosche Bijdragen* 11 (1931-1932) 174-301.

³ Zie over het Kapittel van Venlo voornamelijk R.Th.M. van Dijk, 'Het religieus klimaat waarin Soeterbeeck ontstond', in: Van Dijk (red.), *Soeterbeeck 1732-1982*, 1-30.

⁴ Zie voor deze geschiedenis L.C.B.M. van Liebergen (red.), *Waer een paradis. Kloosterleven in Brabant na de reformatie* (Uden 1987).

⁵ Zie voor deze handschriften Hans Kienhorst e.a., *Rijkdom in eenvoud. Laatmiddeleeuwse handschriften uit klooster Soeterbeeck* (Rotterdam 2005); Rudolf Th.M. van Dijk, 'Handschriften in de oude bibliotheek van de priorij Soeterbeeck', in Tummers (red.), *Soeterbeeck*, 55-78.

⁶ Deze codices hebben de *sigla* Nijmegen, UB, Hs. 447, 448, 452, 453, 454, 486 en 487 (olim Deursen IV 6, 7, 21, 22, 25, 131 en 132).

⁷ Nijmegen, UB, Hs. 446 (olim Deursen IV 4).

⁸ Deze observaties zijn gedaan door de kenner van Brabants penwerk Richard de Beer. Vgl. het door hem geschreven hoofdstuk 'De verluchting van de Soeterbeeckse handschriften in Kienhorst e.a., *Rijkdom in eenvoud*.

⁹ Dit watermerkenonderzoek is verricht door Marjolein van Herten aan de Radboud Universiteit.

¹⁰ Voor de Luikse liturgie is hier gebruik gemaakt van het *Breviarium sacre leodiensis ecclesie pars hyemalis* [...] (Parisiis 1513), exemplaar Nijmegen, UB, TBI Hum, kl d 2. Voor de Utrechtse liturgie hebben we de teksten geraadpleegd van Utrecht, UB, hs. 406, zoals die te vinden zijn op de website van Cantus: <http://publish.uwo.ca/~cantus/>. De Windesheimse liturgie heb ik genomen uit de hss. Tilburg, UB, TF HS 30 en 31.

¹¹ Zie hiervoor J.W.M. Peijnenburg, 'De geschiedenis van Soeterbeeck na 1840', in Van Dijk (red.), *Soeterbeeck 1732-1982*, 56; Frenken, 'Zoeterbeeck', 197, nt. 2.

¹² Enkele aspecten die van belang zijn voor het onderzoek op deze handschriften zijn in dit artikel buiten beschouwing gelaten vanwege de technische aard ervan. Het gaat hier met name om het codicologisch onderzoek naar de 'productielagen' binnen de handschriften aan de hand van imperfecties en het vinden van een adequate methode om liturgische handschriften zonder bijgebonden calendarium te localiseren, dus te koppelen aan de juiste kalender. Over deze twee aspecten bereid ik afzonderlijke artikelen voor.